

УДК [17.023.34(477):821.161.2 Гоголь

Броніслав Панасюк,
академік НААН, письменник

*Присвячується
М. В. Царуку,
моєму шкільному учителю.*

*Всі оглухли — похилились
В кайданах...байдуже...
Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже.
Т. Шевченко*

УКРАЇНСЬКІ ЦУКРОЗАВОДЧИКИ У ТВОРЧОСТІ М. В. ГОГОЛЯ

Panasyuk Bronyslav. Ukrainian Sugar-refineries in N. Gogol's Creation.

Adduced, that the prototypes of positive heroes of N. Gogol in the second volume of «The Dead souls» are the famous Ukrainian sugar-refineries – Simirenko and Tereschenko.

Keywords: Golol, Simirenko, Tereschenko, Yakhnenko, sugar, lump sugar, creation, enterprise, patronage of art, trade, Kaluga, Glukhov, Mliev.

Панасюк Бронислав. Украинские сахарозаводчики у творчестве Н. Гоголя.

Подаются доказательства того, что прототипами положительных героев Н. Гоголя во втором томе «Мертвых душ» стали знаменитые украинские сахарозаводчики – Симиренко и Терещенко.

Ключевые слова: Гоголь, Симиренко, Терещенко, Яхненко, сахар, рафинад, творчество, предпринимательство, меценатство, торговля, Калуга, Глухов, Млиев.

Десятиліття незалежності не принесли добра українцям і головною причиною є забруднення їхнього життєвого простору, яке формувалось століттями, а тому воно вимагає самоочищення зсередини. Якщо нічого не робити, а продовжувати дотримува-

тися старої приказки «якось воно буде», то так буде, як писав Шевченко «Погибнеш, згинеш, Україно, не стане знаку на землі»¹. Незалежна Україна і її народ потерпають не тільки від матеріальної, а духовної скрути.

У травневі дні 2011 р. перевезення тіла Т. Шевченка до Канева було відзначено спогадами про сумну минувшину в місцях слідування траурної процесії: Ніжин, Носівка, Козелець, Бровари, Київ, Канів. Ніжин — місто, в якому здобував освіту М. Гоголь і з нього вирушив до російської столиці, де жив і творив в одні роки з Т. Шевченком, був з ним знайомий, надавав деяку допомогу. Було б украй незрозумілим, якби у спогадах про одного з великих українців на цій землі не згадати про іншого не менш великого Гоголя. І згадав у своєму виступі лауреат Шевченківської премії, бандурист з Чернігівщини, заявивши перед сучасною ніжинською громадою, що Шевченко настільки великий, що його можна порівнювати з Шекспіром і іншими великими, але не слід порівнювати з Гоголем. Подібні виступи, висловлювання і дії деяких представників української інтелігенції свідчить, що незалежна Україна ще не визнає великого українського письменника.

Помилковість такої ситуації засвідчується безліччю історичних реалій, про один з яких піде мова. Вивчення початкової стадії виробництва цукру в Україні показує, що воно має тісний і безпосередній зв'язок з творчістю видатного українського письменника М. В. Гоголя, життя якого співпадає з бурним розвитком цукрової промисловості. Перші українські цукрозаводчики дали письменникові багато інформації матеріального, соціального і культурного змісту для написання свого останнього знаменитого твору.

Відомі засновники знаменитих підприємливих родин Федір Степанович Смиренко (1780—1867) і Артемій Якович Терещенко (1794—1873) жили і працювали в епоху творчості видатного українського письменника М. В. Гоголя (1809—1852). Природно, письменник такого рівня не міг пройти мимо можливостей використати надзвичайно цікаві приклади для покращення паскудного життя, уже показаного ним у своїх знаменитих творах, а тому є всі підстави припустити, що саме перші українські виробники цукру стали прототипами позитивних героїв другого тому «Мертві Душі». Для цього, крім аналітичного припущення, існує ще й чимало підтверджень як у творах письменника, так і в реальній діяльності підприємців і спогадах тодішніх відомих особистостей.

Найперше відмітимо, що художні твори і наявні листи свідчать про те, що Гоголь більше всього у підборі своїх героїв для своїх творів бажав залучити вихідців з простого народу, що, як він вважав, є фундаментом реальнішого відображення дійсно-

¹ Осії. Глава XIV.

сті та стійкого і ефективного розвитку в усіх сферах життєдіяльності людини. Саме такі якості Гоголь змальовує у другому томі «Мертві Душі». Якщо поглянути на аналітичну ретроспективу уважно, то стає зрозумілим, що саме у другому томі простежуються змальовані постаті колишніх кріпаків і простих козаків — знаменитих українських цукрозоводчиків Смиренко і Терещенко. В той же час у творі відсутні будь-які спогади про не менш відомих і дієвих на теренах України як у виробничих, так і соціальних питаннях цукрозоводчики Бобринські, які, як відомо, були вихідцями із багатих сімей графського достоїнства, крім того, вони ще й не українці.

Крім головних причин, які привели Гоголя до того, що в якості героїв свого твору звернув увагу на українських цукрозоводчиків, слід назвати, здавалося б другорядний, але все таки важливий факт. Перш за все, Гоголь полюбляв лакомитися солодощами, і у його кишенях, особливо в дитинстві, завжди були різноманітні солодоші, які його приваблювали «живя в гостинице, он никогда не позволял прислуге уносить поданный к чаю сахар, а собирал его, прятал где-нибудь в ящике и порою грыз куски за работою или разговором... . Происходило это, конечно, не от скупости. Гоголь никогда не был скупым»². Так, Гоголь любив солодоші, цукор у нього не переводився, до нього він відносився особливо, хоча в листах про цей продукт, а також тих, хто його виробляє. ні слова, — у цьому весь Гоголь.

Як аналітик і історик Гоголь дає обґрунтування фундаментальної бази стійкої підприємницької діяльності родин Терещенко і Смиренко, вкладаючи в слова одного із своїх героїв пояснення «Это закономерный порядок вещей, — сказал Скудронжогло. — Кто родился с тысячами, воспитался на тысячах, тот уже не приобретет: у того уже завелись и прихоти, и мало ли чего нет. Начинать нужно сначала, а не с середины. Снизу, снизу нужно начинать.... Как выдержишь на собственной коже то да другое, да как узнаешь, что всякая копейка алтынным гвоздем прибита, да как перейдешь все мытарства, тогда тебя умудрит и вышколит так, что уж не дашь промаха ни в каком предприятии и не оборвешься... . С копейки нужно начинать»³. І дійсно, перші представники української цукрової промисловості Терещенко і Смиренко розпочинали свою справу з копійки, краще сказати, з нічого. В той же час ті підприємці Росії, які розпочинали виробництво цукру з великими грішми і підтримкою впливових осіб, будучи спадкоємцями великих правителів чи крупних поміщиків, олігархів, не досягали успіхів, їхнє виробництво занепадало і продавалось за

² Смирнова А. О. по записи П. А. Висковатова // Русская Старина, 1902, сент. — С. 488, 492

³ Гоголь Н. В. Мертвые души: Собр. соч. в 8-и томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 202.

безцінь. Виключенням з такого правила були цукрозаводчики Бобринські, але вони перенесли своє виробництво з Росії в Україну і тим багато виграли.

Немає сумніву, Гоголя приваблювала інформація, що недавні кріпаки і бідні козаки утворили найбільші в імперії підприємницькі структури — «Фірма братів Яхненко і Симиренко» і «Товариство братів Терещенко», де крім виробництва вирішувались ще й значні найновіші соціальні проблеми для спеціалістів і робітників. Їм уже належали сотні тисяч десятин землі, цукрово-рафінадні і промислові заводи в Київській, Чернігівській, Подільській, Волинській і Курській губерніях.

Для ведення своєї справи підприємливі Симиренки і Терещенко ще перед відміною кріпацтва 1861 р. розпочали скупку у багатьох поміщиків землі, запуснені невеличкі заводи і винокурні, вони їх одночасно модернізували і будували ще й нові підприємства. Подібну підприємливість держава заохочувала, надаючи спеціальні кредити. Здається важко заперечити, що Гоголь, виходець з поміщицької сім'ї, цікавився розширенням цукрового виробництва власниками відомих фірм, які скуповували землі для вирощування цукрових буряків, як сировини для цукрових заводів та інших продуктів сільського господарства за що їм стали дорікати. Тому у слова свого героя Скудронжогло митець вклав відповідь на зауваження в розмові про причини відмови дальшого розширення свого господарства «у нас дворяне и без того уже кричат на меня, будто я пользуюсь крайностями и разоренными их положеньями, скупаю земли за бесценок. Это мне уж наконец надоело»⁴.

А розширення земель і будівництва було потужним, щоб викликати заздрощі серед поміщиків, особливо збіднілих. Ще у 1835 р. Артемій Терещенко придбав маєток і землі навколо Хутора-Михайлівського, неподалік від залізничної магістралі Київ—Москва, вздовж якої будувались його цукрові і рафінадні заводи. Для доставки на ці заводи цукрових буряків, вирощених на родючих південних землях, підприємницька родина за власний кошт створювала цілу систему комунікацій поряд з губерніями Росії: будувались вузькоколіїні залізничні гілки Ворожба—Тьоткіно—Середина Буда, а також Вороніж—Глухів—Шалигіно; вимощувались шосейні і ґрунтові дороги; прокладались телеграфні лінії. Про це було відомо в усій імперії, знав про такі дива і М. Гоголь.

Те, що письменник бачив і що чув про новації знаменитих родин, мандруючи Україною, поклало початок його роздумів над продовженням свого знаменитого твору. Спочатку він спостерігав, слухав, обдумував, але мовчав, адже про нього, як ні про кого іншого, сучасники писали «Гоголь часто не договаривал того, что хотел сказать, опасаясь, что ему не поверят и

⁴ Гоголь Н. В. Мертвые души: Собр. соч. в 8-и томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 197.

что его истина останется не принятой. ... Замкнутость в нем доходила до высшей степени»⁵. Загадковість митця слід враховувати, коли треба відповісти на запитання, про кого і про що пише Гоголь, а головне, що хотів показати, адже кожен його твір одягнений у покривало таємничості і про це можемо довідатися з листа до мами ще із Ніжина 1 березня 1828 р., в якому він писав: «я почитаюсь загадкою для всех; никто не разгадал меня совершенно»⁶.

У читачів може виникнути питання, — чи знав М. Гоголь про діяльність підприємців Смиренко і Терещенко? Відповідь може бути єдиною, — знав! І підтвердженням цьому таке. Перш за все бурхливий розвиток цукрового виробництва в ті часи було на устах усіх, про солодкий продукт говорили і в салонах, і в дружніх розмовах, і на сходках. Крім того, високий рівень виробництва і соціальних нормативів, небачених у період кріпацтва і після нього, інші прояви турботи про людину, не могли не звертати уваги інтелектуальних людей того часу.

Близький друг Гоголя М. Максимович був знайомим з одним із перших осіб цукрової імперії Смиренко — Платоном Смиренко, за порадою якого в 1859 р. до Млієва приїздив Тарас Шевченко, якого приймали з радістю і великим комфортом. Для прогресивних людей там було на що подивитись, адже, як писали того часу, великий поет відвідав заводські приміщення, оглянув містечко, ознайомився з життям робітників і радісно сказав Кондрату Яхненко, який його супроводжував, обнявши підприємця: «Батьку! Що ти тут наробив! — і на його очах з'явилися сльози»⁷. Гоголь бував у Києві у Максимовича, проживав у нього немало днів, а тому не могли друзі не поговорити про Смиренко і інших цукрозоводчиків. Більше того, це була епоха Шевченка і Гоголя, а тому не могло бути так, що один мав відомості про знаменитих підприємців того часу і їхні справи, а інший про них не знав.

Великий Гоголь знав свою Україну, вивчав не тільки її історію, але й новації, перший том «Мертві Душі» писав на матеріалах своєї батьківщини і про це безліч прикладів. Скажімо, в 1835 р. Гоголь збирається на Кавказ, але, як завжди, він приймає незрозумілі для інших рішення, поїхав до Криму. Після повернення відвідав інші місця України і уже із Полтави 15 липня 1835 р. написав Жуковському: «Сюжетов и планов во время езды ужасное множество, ...и только десятая доля положена на бумагу и жаждет быть прочитана вам»⁸. Чи можна піддавати сумніву

⁵ Вересаев В. Гоголь в жизни: Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 393.

⁶ Там само. — С. 408.

⁷ Чалый М. Посещение Т. Г. Шевченко сахарного завода Яхненка и Смиренка // Киевская старина. — 1889. — № 2. — С. 461.

⁸ Вересаев В. Гоголь в жизни: Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 507.

факт, що Гоголь, мандруючи українськими просторами, уже працював над першим томом «Мертвих Душ».

І ось робота над другим томом знаменитої праці, знову поїздка митця цікавими містами України, збираючи мовчки крупинками матеріали для продовження сюжетів свого геніального твору. Повертаючись з Єрусалиму Гоголь 12 квітня 1848 р. зупинився в Одесі. Тут він зустрічається з багатьма відомими людьми міста, у тому числі з братом О. Пушкіна Л. С. Пушкіним, цікавлячись історичними містами міста, його культурою, книгами і, звичайно, бував в магазинах, знайомився з відомими людьми міста.

Для письменника було що побачити і почути в Одесі, а тим більше, якщо у нього уже визріла цілеспрямована думка щодо свого твору. В цьому причорноморському місті чимало історії родини Симиренко, яка, звільнившись від кріпацтва, з нуля розпочала підприємницьку діяльність: відомості про знатного представника родини Симиренко Федора, який, працюючи на графа, назбирав грошей і орендував кілька млинів на річці Вільшанка; тут 1832 р. колишні кріпаки одержують статус купців першої гільдії і звання почесних громадян Одеси за зусилля у становленні і розвитку самоуправління міста.

В Одесі можна було довідатися, що перші Симиренки йшли до свого статусу важко, але вперто: спочатку придбали у графа Бобринського на 280 тис. цукру — рафінаду, вигідно продавши його в Одесі. Підприємливий син Федора Платон запропонував родині, що їй слід не тільки продавати чужий цукор, а краще виробляти свій і його продавати, отож пропонував розпочати цукрове виробництво. І разом з братами Яхненко справу розпочали: у 1843 р. збудовано перший в Україні і Росії механічний пісочно-рафінадний завод у Ташлику неподалік Сміли; у 1846 р. розпочав діяти машинобудівний завод у Млієві; у 1848 р. ввійшов до діючих підприємств Городищенський пісочно-рафінадний завод поблизу Млієва. Уже в 30-х роках ХІХ ст. фірма мала торгові магазини і склади на всій території України, тільки в Одесі було шість магазинів, жваво велась торгівля за кордоном. У кожній лавці великих міст Російської імперії красувався цукор конічної форми: Москва, Харків, Нижній Новгород, Київ, Єлизаветград, Одеса й інші. В ті роки в імперії тільки й говорили про цукор, його виробництво і виробників, які були шановані в різних прошарках суспільства імперії.

Колоритна палітра розгалуження цукрової промисловості приваблювала погляди інтелектуалів. Перебуваючи з 10 до 25 травня 1848 р. у своїй Василівці, Гоголь часто навідувався до Полтави та інші міста України. Після цього виїхав до Києва, де зустрічався з професорами Київського університету, до якого мали відношення меценати Терещенко і Симиренко. Немає сумніву, щоб Гоголь, мандруючи територією своєї краї-

ни, де вели свою справу відомі господарники і меценати, не використав можливість побачити те, що його цікавило довгий час під час роботи над своїм твором. Не випадково художні нариси у творі свідчать про те, що письменника цікавили вихідці із кріпаків і нащадки простих козаків, які, не маючи спеціальної освіти, будували заводи і гілки залізниць, шосейні шляхи і будинки для робітників, створювали новітні соціально-економічні структури, формували високі життєві стандарти для простого народу.

Повсюди з'являлись мов казкові новації, адже всі, хто побував у той славний час у Києві, намагався побувати в Городищі, де побачене дивувало своїми новаціями фірми Симиренко: корпус головної контори; семиповерховий цукровий завод; цехи машинобудівного заводу; на 260 десятинах землі збудовано біля ста п'ятдесяти будинків з городами і садами для робітників і службовців фірми; працюють шестилітня школа, магазини і лікарня; діє самодіяльний театр; заводська територія освітлюється газовими ліхтарями, що було диковинкою навіть для жителів великих міст. Про те, що Гоголь все таки не проминув небачені новації, свідчить текст у другому томі «Мертві Душі» про небачене соціальне благо. В маєтку Скудронжогло навкруги все нагадувало про багатство і новинки: «Все тут было богато: торные улицы, крепкие избы; стояла ли где телега — телега была крепкая и новенькая, ... рогатый скот как на отбор. Даже мужичья свинья глядела дворянином.... От изб до господского двора потянулись рабочие дворы. На крыше большой фонарь, не для видов, но для рассматривания, где и в каком месте и как производились работы»⁹.

Чи не ці дивовижні справи спонукали Гоголя написати П. О. Плетньову із Василівки «Брался было за перо, но ...я еще не готов; а между тем чувствую, что, может, еще никогда не был так нужен труд, составляющий предмет давних обдумываний моих и помышлений, как в нынешнее время»¹⁰. — Над чим уже давно думав і куди летіли помисли великого мислителя, — адже і «Ревізор», і перший том «Мертвих Душ» уже читались на просторах імперії. Немає сумніву, що це були роздуми над побаченим на підприємствах фірм Симиренко і Терещенко, викладених у другому томі «Мертвих Душ». Адже коли Гоголь повернувся до Одеси після Єрусалима і проживав у флігелі дому Толстой, то в одній із кімнат письменника біля вікна стояла конторка з ясеню «на которой лежала толстая тетрадь в полулисте»¹¹. Не дуже практикував Гоголь попередні записи думок, як це роблять інші митці, він переважно зразу записував свої думки в товстий зошит, але довго над ними

⁹ Гоголь Н. В. Мертвые души: Собр. соч. в 8-и томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 183.

¹⁰ Вересаев В. Гоголь в жизни: Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 316.

¹¹ Там само. — С. 311.

розмірковував. Це був період, коли Гоголь посилено працював над другим томом «Мертвих Душ» і його цікавило все на українській території, про що є безліч письмових свідчень.

Про те, що Гоголь знав про виробничу і соціальну діяльність українських цукрозаводчиків, особливо їхнє меценатство, можливо і бачив багато чого, свідчать цікаві факти, раніше мало помітні в його поведінці. Після поїздки територією України, перебування в Одесі, Полтаві та інших містах, про які ніде не згадується, у Гоголя почали проявлятися якості, яких у нього раніше не було, в кращому випадку яскраво виражених. Він уже став проявляти особливу турботу про людей, не стільки про бідних, його відносини до них завжди були добрими, але тепер він турбувався про трударів, на практиці розпочав проявляти, можна так сказати, елементи меценатства. Як пише його сестра О. В. Гоголь-Головня, якось брат попросив у мами і сестер піввідра наливки і напекти пиріжків з сиром. Коли все було готовим, то «велел позвать тяглых мужиков, то есть тех, у кого рабочее волеы, на крыльце поставил наливку, угощал их, они пили ...потом брат дал каждому по два рубля и сказал: — спасибо вам, что вы своими волами моей матери орали.... Со временем брат присылал матери денег, чтобы она накупила хоть по теленку тем мужикам, у кого не было скота, а мне прислал пятьдесят рублей, чтобы я по усмотрению своему помогала нуждающимся»¹².

Що вплинуло на Гоголя для таких дій?, адже відомо, що він, побувши в Єрусалимі, був розчарованим побаченням, не дуже багато він давав на церкву, немає прикладів, що він їздив селами Росії і здійснював подібне. В той же час немає сумніву, що Гоголь знав, можливо бачив, ті соціальні умови, які створювали своїм робітникам Смиренки і Терещенко, яким письменник, виходець із поміщицької сім'ї, намагався наслідувати. Все свідчить про єдине: роздуми митця, зібрані матеріали і дії меценатства самого письменника — це український варіант другого тому «Мертвих Душ», що і викликало величезний супротив всіх росіян. Саме про це ніхто не писав і не пише, лише описується знищення самим автором твору, але хто привів до такого стану митця ніде ні слова. На жаль, українці також продовжують вірити дотепер у казочки, написані росіянами.

Усе надумане розхитується реальними подіями, які використані для написання твору. Після перебування довгий час у Василівці, звідки він навідувався до багатьох місць України, Гоголь відбув до Москви разом з Данилевським, але із заїздом у його село Сварків, що недалеко від Глухова. З усього видно, що у Гоголя були важливі справи в цій частині земель, але родичі та сусіди Данилевського, які наїхали, завадили надати їм уваги, а тому письменник був дуже не задоволений. Адже всі

¹² Вересаев В. Гоголь в жизни: Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 320.

знали, що в Глухові і навколишніх губерніях, біля кордону з Росією, відбувалась велика підприємницька діяльність сімейства Терещенко, які розширювали свої земельні угіддя, розвивали торгівлю, розширювали вирощування цукрових буряків і виробництво цукру, а це продукт, до якого письменник мав особливу прихильність.

У Глухові був центр, ц якому жили і трудились, з якого, мов з пташиного гнізда, вилітали прості, колись бідні козаки, на широку дорогу життя, звідси вони розпочинали майже з нуля свої підприємницькі, соціальні і меценатські дива. Саме в Глухові Артемій Терещенко і його старший син розпочинали торгувати з ручного візка, а невдовзі вони уже організовували чисельні валки на південь з зерном та іншими продуктами, а назад доставляли рибу і сіль. Перший із родини, Артемій Якович, став купцем першої гільдії, одержав дворянське спадкове звання для себе і синів. У нього було три сини — Ніколо, Федір і Семен. Найвідомішим був Ніколо Артемович, який народився в Глухові 1819 року і саме з його ім'ям зв'язано відродження цього міста, яке у XVIII столітті було столицею українських гетьманів. У цьому місті він закінчив училище, був людиною унікальної працьовитості, з широким діапазоном мислення і роботи в промисловості, практичній, економічній і управлінській діяльності, що дозволило йому дев'ять років бути бургомістром і дванадцять років міським головою Глухова. Але високі здібності Ніколо вимагали більших масштабів.

Письменник мандрує Україною, позаду залишились Крим, Одеса, Київ, Полтава, Василівка, Глухів, закінчилось коротке перебування в Італії і уже з Москви 29 жовтня 1848 р. він пише А. М. Виельгорському: «еще нет этого благоприятного расположения духа, какое нужно для того, чтобы творить. Но душа кое-что чувствует, и сердце исполнено трепетного ожидания этого желанного времени»¹³. І ось очікуваний час настав, про нього Гоголь 20 листопада 1848 р. повідомляє П. О. Плетньову: «Соображаю, думаю и обдумываю второй том «Мертвых Душ»¹⁴. Приємна хвиля чуток дійшла до інших знайомих і 29 листопада 1848 р. В. С. Аксакова пише М. Н. Карташевській «Он твердо намерен продолжать «Мертвые Души»¹⁵, вважаючи таке рішення Гоголя особливо важливим. Це єдине, хоча і доволі загальне, але надто цінне повідомлення про початок роботи над твором, але про героїв, місцевість, час і події ні слова, сучасники письменника помітили, що «Гоголь терпеть не может говорить о литературе, в особенности о своих произведениях»¹⁶.

¹³ Вересаев В. Гоголь в жизни: Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 328.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. — С. 329.

¹⁶ Там само.

Яскраво простежується, що Гоголь перед тим, як розпочати писати другий том «Мертві Душі», побував в Єрусалимі, проїхав всю Україну з Півночі на Південь і назад. У той славний час у нього уже визрівали загальні відомості і цілі написання твору, думками жив зі своїми героями, про яких, у вузькому колі, в розмові про другий том підкреслював, що «Надеется вывести в нем личности крупнее предшествующих»¹⁷, а особисто Архімандриту Федору повідомив про намір «привести своих героев к столкновению с истинно хорошими людьми»¹⁸. Звичайно, «хорошие люди» його твору були українські підприємливі люди, про яких письменник ще більше дізнався під час мандрівок просторами України впродовж 1848 року. Якщо ми порівнюємо героїв другого тому з знаменитими українськими господарями, то все стає на своє реальне місце і ми переконуємося, що і перший, і другий томи «Мертвих Душ» змальовані на прикладах українських господарів. Більше того, ці твори ніякого відношення до Росії не мають, окрім мови і місця читання творів, а також змальнованої нетерпимої національної і соціальної ситуації в імперії, лінощів, паскудства.

Читаючи другий том, переконуєшся, що Гоголь здійснив свої наміри, але які мабуть дуже не сподобались всім верствам росіян. У своєму творі Гоголь протиставив двох поміщиків: з однієї сторони Тентетнікова і інших «принадлежащих к семейству тех людей, которых на Руси много, которым имена — увальни, лежебоки, байбаки и тому подобное»¹⁹; з іншої сторони, Скудронжогло — «всезнай, такой всезнай, какого вы нигде не найдете. Он ... знает, какую почву что любит, какое соседство, для кого нужно, поблизости какого леса нужно сеять какой хлеб. У нас у всех земля трескается от засух, а у него нет»²⁰. Тентетніков — це представник героїв «Ревізора» (Гордничий та ін.) і першого тому «Мертвих Душ» (Чічіков та ін.), Скудронжогло — це українські цукрозаводчики, господарники і меценати.

Більше того, Гоголь дає відповідь і на інше питання, — «оживет ли, как следует, Павел Иванович», — поставлений перед письменником Архімандритом Федором, якого, на диво, цей персонаж чомусь дуже хвилював. У творі письменник показав, з чого розпочинається духовне перетворення Чічікова після зустрічі з Скудронжогло. Не хтось інший, а саме Павло Іванович був захоплений цією зустріччю, що видно з його міркувань стосовно нового поміщика: «Это был первый человек во всей России, к которому почувствовал он уважение личное.... Собственно за ум он не уважал еще ни одного человека.

¹⁷ Вересаев В. Гоголь в жизни: Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 3. — С. 334.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Гоголь Н. В. Мертвые души: Собр. соч. в 8-и томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 131.

²⁰ Там само. — С. 183.

Скудронжогло был первый. Чичиков понял и то, что с таким нечего толковать о мертвых душах»²¹. А здивувати Чічікова було чим, адже в господарстві Скудронжогло, де особливої уваги заслуговували і організація, і технологія робіт, ще й турбота про робочий люд. А де подібні новації можна було побачити окрім як на українських цукрових заводах, діяльність яких високо оцінювались за кордоном, де на високому рівні вирішувались соціальні питання, рівних яким не було в усій імперії.

Ідею двох протилежних героїв Тентетнікова, Скудронжогло та інших, митець вирішував, змальовуючи їхні світлі і сірі сторони життя, прикладами їхньої ж діяльності. Найбільш підприємливі нагороджувались особливими якісними епітетами, майстерно змальовувати які неперевершено володів Гоголь «Завели конторы и присутствия, и управителей, и мануфактуры и фабрики, и школы, и комиссию, и черт их знает что такое. Точно как будто бы у них государство какое. Как вам это нравится?... А кто их заводил (эти заводы)? Сами завелись: накопилось шерсти, сбыть некуда, я и начал ткать сукна,... по дешевой цене их тут же на рынках у меня и разбирают... Изумительнее всего то, что всякая дрянь дает доход! ...Мастеров я не выписываю из-за границы. А уж крестьян от хлебопашества ни за что не оторву. На фабриках у меня работают только в голодный год, все пришлые, из-за куска хлеба»²².

Дивовижно точно перераховано все, що можна було побачити недалеко від Києва в Городищі, де розгорнула свою діяльність фірма братів Смиренко або в інших місцях фірми Терещенко. Саме для заробітків на цукрових заводах Терещенко працювали в основному сезонні робітники переважно з Чернігівської губернії і Білгородщини. Робітники, що прийшли з глухих сіл, одержували, багато чого для них було дивовижним. Підприємець створював робітникам можливості не тільки для заробітку хліба, але ще й надавав їм соціальні послуги на рівні високих нормативів, створюючи належні умови для роботи, заробітку, відпочинку, лікування, навчання, кожен користувався небаченим у селах житлом. Скажімо, на заводах, розташованих у Городищі, батьківщині Смиренко, проживали робітники підприємств фірми: там діяв паровий млин, працювали магазини, де можна було придбати все необхідне за собівартістю; була лікарня на сто ліжок; діяли самодіяльний театр і шестирічна школа, де працювали учителі з університетською освітою, дехто з них пізніше ставали професорами Київського університету; звичайно не обійшлося і без церкви святого Стефана. Заводська територія і містечко освітлювались газовими ліхтарями, що було диковиною навіть для великих міст.

²¹ Гоголь Н. В. Мертвые души: Собр. соч. в 8-и томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 6. — С. 203.

²² Там само. — С. 193—194.

На деяких рафінадно-цукрових заводах Симиренко и Терещенко діяли соціальні норми, яких не було і за кордоном, — дивина та й годі. Жили сезонні робітники в просторих казармах, у яких були кухні, зали для харчування, електричне освітлення, парове або пічне опалення, електричні вентилятори. Кожному робітникові надавалась койка, постіль, ящик для особистих речей. Було встановлено, що санітарна норма повітря від 27,54 до 35,64 куб. метрів на людину і просторі казарми дозволяли дотримуватись таких норм. Працювала лазня і пральня з механічним віджиманням білизни. Не випускались з уваги такі важливі соціальні питання, як освіта і охорона здоров'я, діяли початкові школи і лікарні; характерним було якісне харчування — робітники одержували харчі із загальної кухні з розрахунку на одного робітника: 1,2—1,4 кг хліба, 200—400 г м'яса, 40 г сала і різні овочі щоденно.

Усе це, можливо в загальних рисах, було відомо Гоголю, який уже розпочав працювати над другим томом «Мертві Душі», про що нагадує: зошит, в якому записана третина матеріалів, зібраних для написання твору; визначені загальні характеристики героїв твору; закінчилось відвідування великих міст в Україні для збору матеріалів; повідомлено друзів, що другий том пишеться. І тільки після цього поширилась чутка, що Гоголь нарешті надумав поїздити територією Росії, але як повідомив Я. К. Грот П. О. Плетньову 28 юня 1849 р. «собирается поездить по России, но еще колеблется, ехать ли, ибо дорожит временем, а жизнь коротка»²³. Треба знати Гоголя, він українець, який тільки через рік після того, як розпочав працювати над другим томом, відчув якусь потребу поїздити, вивчити країну і її народ, тобто Росію, про яку мов би пише комедію. Знаючи Гоголя, все це змушує сміятися під впливом ще не закінченої комедії, навіть підготовку до написання якої митець перетворив у сміх. Адже нікуди він не поїде, цього йому уже не потрібно, він описує ту країну і той народ, про який він знає все, а це Україна. Негативні ж герої, Чічіков, Городничий і інші, у нього навкруги в Москві і Петербурзі.

І дійсно, Гоголь нікуди не поїхав і коли Я. К. Грот влітку 1849 р. навідався до Гоголя, то почув дивовижні слова: «Он жаловался, что слишком мало знает Россию; говорил, что сам сознает недостаток, которым от этого страдают его сочинения. ... чтобы лучше узнать Россию и русский народ, мне необходимо было бы путешествовать, а между тем уже некогда: ... время нужно чтобы писать»²⁴. Дивина, адже не буває, щоб письменник, а тим більше Гоголь, писав про народ і країну, не знаючи їх, він же навпаки розповідає, що уже пише і часу для мандрівок у нього немає. Постає законмірне питання, — про що ж він пише, коли не має матері-

²³ Вересаев В. Гоголь в жизни: Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 337.

²⁴ Там само.

алів, не знає народу, не знає країни? Він пише про Україну і її народ, маючи намір показати, що і його народ, і він сам не малороси, а вище великоросів, протиставляючи їх крупним планом в особистостях своїх героїв.

Знаменитий твір пишеться, своєму оточенню Гоголь висловив думку, що буде вивчати Росію і її народ на матеріалах, які будуть надсилати йому друзі і знайомі. І на диво зразу ж з'явився такий знайомий, якийсь Д. С. Протопопов, який проживав і працював у багатьох губерніях і мав багато матеріалів для вивчення Росії, давши обіцянку надіслати їх письменникові. Проте, не дивлячись, що володар цінних матеріалів бажав зустрітися з письменником, зустріч так ніколи й не відбулася, саме з вини Гоголя, для якого цей матеріал і не був необхідний. Про реальні наміри вивчити Росію і її народ бачимо з відповіді на лист Грота, де Гоголь висловився про думку Протопопова стосовно російського народу «Благодарю вперед за предстоящее знакомство с Протопоповым, которого я непременно отыщу. Его замечания о русском народе, приложенные в вашем письме, совершенно верны, отзываються большой опытностью, а с тем вместе и ясностью головы». Той, хто висловлював думку про російський народ, мабуть і не догадувався, що Гоголь завжди мав тільки свою думку про все, звичайно, мав він уже тверду думку і про російський народ. Великий митець і знавець історії був переконаний у великій різниці між українцями і росіянами, що у двох народів «Другие законы, другие обычаи, другая цель, другие связи, ...два совершенно различные характеры»²⁵, а тому так саркастично оцінив добрі наміри автора іншої думки.

Все ж таки Гоголь поїхав просторами Росії і в середині літа 1849 р. направляється в Калугу, але уже з портфелем, у якому лежить рукопис другого тому знаменитого твору. Може виникнути питання про причину появи М. В. Гоголя, великого шанувальника цукру, в Калужській губернії з варіантом другого тому «Мертвих Душ», про що писав Д. О. Оболенский: «В 1849 году, проездом через Калугу я застал Гоголя, гостившего у А. О. Смирновой, и обещал ему на обратном пути заехать за ним, чтобы вместе отправиться в Москву. ...главная забота его заключалась в том, как бы уложить свой портфель так, чтобы он постоянно оставался на видном месте.... Портфель этот заключал в себе только еще вчерне оконченный второй том «Мертвых душ»²⁶.

Будучи ще й любителем докопуватися до істини, письменник можливо і появився в Калужській губернії з чорновим варіантом другого тому, щоб доповнити новими фактами. Основна ідея, яка його турбувала і привела до Калуги, з'явилась

²⁵ Гоголь Н. В. Взгляд на составление Малороссии: Собр. соч. в 8-и томах. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 53.

²⁶ Вересаев В. Гоголь в жизни: Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 357.

значно раніше, коли він навідувався на Полтавщину і Київщину, особливо під час подорожування просторами України у 1948 р., де він одержав відомості про цукрове і інші види виробництва, про господарів Смиренко. Проте він мав намір ще й познайомитися більше з сімейством Терещенко, перевірити, переконатися у своїх думках про них. Саме неподалік Калужської губернії було багато земель і підприємств відомих на той час господарів Терещенко, які в Калугу та інші міста Росії привозили свої товари, де з торговими людьми можна було поговорити і багато про що довідатися.

Працюючи над варіантом другого тому в Калузі, Гоголь не їздив селами і містами, але, досить з великою охотою розмовляв з усіма на постійному дворі, хоча, як відомо, він відзначався сором'язливим і трохи відлюдним характером. Бесіди давались не легко, тому, нагадуючи своє відношення до різних розмов з незнайомцями, письменник пояснював: «Мне это вовсе неинтересно, — говорил он, как бы оправдываясь, — но мне необходимо это для моих сочинений. В Калуге он как-то перезнакомился в гостинном дворе со всеми купцами и лавочниками»²⁷. І тут, природно, виникають питання: перше, — який твір на той час найбільш потребував додаткових пояснень, нової інформації?, друге, — про що розмовляв Гоголь з купцями, що необхідно було додатково для його твору? Природно, відповідаючи на перше питання можемо сказати, що це зміст твору, який письменник уже віз у портфелі з Калуги в Москву — другий том «Мертвих Душ». Що ж стосується другого питання, то тут цікаво, — яку інформацію одержував Гоголь у купців і крамарів міста Калуга для свого твору? А розпитувати було про що і про кого, адже неподалік в українських губерніях, що на кордоні з Росією, зосереджувалась підприємницька діяльність, відомих фірм Терещенко і Смиренко. В Калугу та інші міста Росії доставлялись товари українського виробництва і у купців, які їх привозили, була можливість багато чого довідатись про відомих підприємців.

Адже в Російській імперії тільки сімейній групі Терещенко належало три крупних центри виробництва цукру: перший центр, у Курській губернії (тепер територія Росії), керував ним син Артемія Семен і три його сини; другий центр, на правому березі Дніпра (в трикутнику Житомир—Вінниця—Черкаси), яким управляв Федір; третій центр, землі і підприємства на лівому березі Дніпра південніше Глухова, а також у Чернігівській і Харківській губерніях, де заправляв Ніколо. У період Гоголя там розпочиналось крупне цукрове виробництво, скуповувались землі та примітивні цукроварні, а поряд будувались нові заводи і реконструювались старі, велась торгівля виробленою продукцією, провадилась соціальна і меценатська робота.

²⁷ Смирнова А. О. по записи П. А. Висковатого // Русская Старина, 1902, сент. — С. 488, 492.

Прибувши із Москви до Калуги Гоголю уже рукою було подати до Курської і Сумської губерній, де творили підприємницькі і торгові чудеса в Глухові Артемій Терещенко і його сини Ніколо та Семен. Торгівля сприяла формувати капітал, щоб робити добрі справи. Було відомо, що не дивлячись на примхи погоди і неспокій на дорогах, їхні вантажі завжди доставлялись до місць призначення — крупні міста Російської імперії і через Калугу доставлялись товари в Москву і Петербург. Особливої уваги підприємці приділяли постачанню до південних міст України, які будувались і розширювались — Одеса, Миколаїв, Херсон, Єкатеринослав (Дніпропетровськ), Єлизаветград (Кіровоград). Все свідчило, що Артемій і його сини користувались репутацією надійних постачальників і чесних партнерів. Про добрі справи родини Терещенко знала Імперія, звичайно, що Гоголь також зібрав відомості про їхні добрі справи, мандруючи українськими південними степами. Аналітичний розум Гоголя, його допитливість, не могли пройти мимо таких цікавих проблем істинно добрих підприємливих представників сімейства Терещенко — це головна причина появи Гоголя поблизу широких їхніх володінь і підприємництва.

А докопуватися було до чого заради характеристики героїв свого твору. Адже, знаючи про добру репутацію Артемія Терещенко, як настирного і вольового старого козака, який добре вивчив торгові маршрути на південь імперії, цар Микола I, коли в 1853 р. розпочалась Кримська війна, доручив Терещенку постачання російських військ хлібом і дровами. Історії відомо, що армія, за всі три роки війни, ніколи не залишалась без харчування і тепла. В результаті засновник роду Артемій Якович Терещенко розбагатів під час Кримської війни на поставках продовольства і корабельного лісу для російських військ, що дозволило йому в подальшому займатися улюбленою справою цукроваріння і іншими галузями промисловості

На прикладі відомих підприємців тодішньої Малоросії енергійних родин Смирненко і Терещенко, яких Гоголь і показав у другому томі «Мертвих Душ», порівнюючи їх з Тенетніковим і йому подібних «которым имена — увальни, лежебоки, байбаки». Звичайно, що це було не до вподоби росіянам. «Такі Гоголівські порівняння вкрай не подобалися російській інтелігенції, хоча вголос про це не мовилося»²⁸; але саме це викликало роздратування і вовчу ненависть до письменника, що в кінцевому підсумку вплинуло на його долю і в ранньому віці звело його в могилу. Багато доброго і славного зробив Гоголь для свого народу, своєї країни, але українська творча еліта дотепер критично відносяться до письменника із-за того, що він писав виключно російською мовою та мовляв забув Україну.

²⁸ Панасюк Б. Україна і Микола Гоголь. (Розгадки тасмниць). — К.: КНЕУ, 2011. — 238 с.

Проте це зовсім не так, адже, як показано вище і буде видно в наступних матеріалах, нікого і нічого він не забув, це не в його стилі. Адже коли він прийняв рішення писати другий том «Мертві Душі», то зразу повідомив П. О. Плетньова: «Прежде чем примусь серьезно за перо, хочу назвучаться русскими звуками и речью. Боюсь нагрешить против языка»²⁹. З цього приводу виникає більше всього інтерес з двох питань, — чому він писав виключно російською і одночасно боявся як-то не так використати російську мову. Відповідаючи на перше питання відмітимо, що Гоголь у своїх творах показував: нелегке життя українців імперії, де їм приходилося викручуватися, вдаватися до хитрощів і навіть неподобств, щоб якось існувати і про це письменник намагався донести не стільки українцям скільки росіянам, він також висміював паскудство в імперії, що також треба було донести до влади і російської еліти. Письменник розумів, що його твори українською мовою даліше українських хуторів твори не дійшли б, а їхній вбивчий сміх не доходив би до тих, кому він адресувався, а тому був би не той ефект.

Відповідаючи на друге запитання слід пам'ятати, що Гоголь не любив вивчати мови, вони мабуть важко йому давались, що проявилось ще під час навчання в Ніжині. В щоденному спілкуванні недостатньо спілкувався російською через те, що тільки третину свого життя бував в Росії, решту в Україні і Європі, а щоб не відставати, він все писав російською, тренувався. Це підтверджується ще й тим, що письменник був українцем, якого росіяни називали не інакше як «хохол», жив він українською культурою, у російському ж середовищі почував себе не дома і це помітив М. В. Берг: «Он держал себя большею частью в стороне от всех. ...Он изменял обыкновенным своим порядкам, если в числе приглашенных вместе с ним оказывался один малороссиянин, член того же славянофильского кружка (*О. М. Бодянский*). ...они усаживались в угол и говорили нередко между собой целый вечер горячо и одушевленно, как Гоголь при мне ни разу не говорил с кем-нибудь из великороссов»³⁰. Якщо в компанії не було ні одного малороса, то Гоголь не довго засиджувався на вечорах, залишав усе.

На кінець, підтвердженням того, що Гоголь вважав себе українцем, а не «хохлом», писав про українців, їхнє рабське становище, зробив для України і українців багато добрих справ, свідчать його слова, сказані хлопчикові, що був його камердинером, після спалення рукопису другого тому «Мертві Душі», які він промовив після довгого і нерухомого сидіння перед спаленим твором: «негарно ми зробили, негарно, недо-

²⁹ Вересаев В. Гоголь в жизни: Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 328.

³⁰ Там само. — С. 330.

бре діло»³¹. Не слід нікого переконувати, що кожна людина промовляє істину, яка сидить глибоко в ній, тільки в останні хвилини життя. Так і великий Гоголь, який був рабом імперії, як і весь його народ, заговорив у кінці творчого і життєвого шляху мовою свого народу, про який він писав усе своє коротке життя, усвідомлюючи своє рабське становище. Тому навряд чи має слушність та українська еліта, яка до цього часу в незалежній Україні звинувачує і не сприймає Гоголя українським генієм здебільшого за те, що він писав не українською, а російською мовою.

Наша рефлексія у визнанні, без якихось умовностей і застережень, М. В. Гоголя великим українським письменником має бути звернена до інших великих українців. Зокрема, Станіслава Оріховського, який проживав на польській території, достатньо знав польську мову, писав переважно латиною, але добре знав українську і перекладав з української на латинь, думав і писав латиною про Україну і українців. Він вважається українським письменником, істориком і філософом 500-річчя від дня народження якого буде відзначатися у 2013 році. Микола Гоголь народився, проживав в Україні, Європі і Росії, писав російською, хоча знав її не дуже добре, українська була у нього рідною і розмовляв нею, думав і писав про Україну та українців, але його, на жаль, не сприймають великим українським письменником, навісивши йому ярлик «наш співвітчизник, великий М. Гоголь». Чи не про себе і таких як С. Оріховський, писав великий Гоголь, — «поэт может быть и тогда национален, когда описывает совершенно сторонний мир, но глядит на него глазами соей национальной стихии, глазами своего народа, когда чувствует и говорит так, что соотечественникам его кажется, будто это чувствуют и говорят они сами».

Ставлячи за мету виправити суспільство і його відношення до праці, Гоголь відчув тягар, непосильну ношу. І це правда, так як зразу після смерті Гоголя І. Аксанов писав І. Тургеневу: «Он изнемог под тяжестью неразрешимой задачи, от тщетных усилий найти примирение и светлую сторону там, где ни то, ни другое невозможно, — в обществе...»³². Але це була тільки напівправда, адже Гоголь все таки знайшов світлу сторону в постаті господарника Скудронжогло, який був особистістю, яка представляла українських цукро заводчиків і великих меценатів — Смиренко і Терещенко.

Якщо поглянути ще глибше, то проглядається дві сторони геніального письменника, які важкі і не світлі: перша, Гоголь протиставив працелюбних «малоросів» лінивим «великоросам»,

³¹ Графиня Е. В. Салъяс — М. А. Максимовичу // Русский Архив— 1907. — С. 111, 437; Вересаев В. Гоголь в жизни: Соч. в 4-х томах. — М.: Правда, 1990. — Т. 4. — С. 487.

³² Панасюк Б. Україна і Микола Гоголь (Розгадки таємниць). — К.: КНЕУ, 2011. — С. 239.

а цього йому росіяни прощати не змогли і загальними зусиллями загнали письменника в могилу, одночасно визнаючи його великим російським письменником; друга, Гоголь, аби донести росіянам рабське становище «малоросів» в імперії, писав російською мовою, але цього йому не можуть прощати українці, не визнаючи його великим українським письменником світового рівня. Невже треба ставити під сумнів чию духовність підносив М. Гоголь, коли, маючи намір вивчати українську історію на підставі пісень і переказів, у статті «Про малоросійські пісні» підкреслив відмінність українських пісень від російських, назвавши українські пісні «поезією поезії»³³.

Нарешті ми зобов'язані ще й навчитися не тільки розуміти, але й прощати деякі недоречності, які породжені виключно рабським становищем українського народу. Упродовж більше семи віків гірка доля спіткала багатьох представників українській еліті за піднесення української нації і держави: Т. Шевченка за комедію «Сон» відправили у солдати, де він втратив своє здоров'я; М. Гоголь загинув за твір другого тому «Мертві Душі», де високо підносив українських господарів, вихідців з кріпаків, прославляючи тим самим Україну і її народ; О. Довженка звинуватив сам Сталін на Політбюро за поему «Україна у вогні», де він прославляв героїку України у війні 1939—1945 рр., митець не витримав наруги; В. Сосюру за твори «Любіть Україну» і «Мазепа» люто критикувала преса всієї імперії, що звело його в могилу; П. Шелеста за книгу «Україна наша Радянська», де прославляв минувшину Київської Русі та історію України, виключили з Політбюро ЦК КПРС, звільнили з посади секретаря українських комуністів, забрали до столиці, дали роботу інженера в невеличкому конструкторському бюро, він проживав на дачі біля Москви до кінця життя.

Чи відрізняється доля М. Гоголя від долі інших видатних українців? — ні, він також прославляв українців та Україну, за що і поплатився. Багато неперевершеного М. Гоголь здійснив для українців і в літературі, і в історії, і в пробудженні національної свідомості, за що Тарас Шевченко високо його цінував: «Перед Гоголем должно благоговеть, как перед человеком, одаренным самым глубоким умом и самой нежной любовью к людям». Цей заповіт, як і всі інші, із національних заповітів великого Т. Шевченка, українці дотепер так і не виконали, серед них його мольба «Обніміться ж, брати мої, молю вас, благаю!». Виконання заповітів великого Кобзаря до об'єднання духу і сили, сприятиме великим справам українського народу, найперше поверненню в Україну геніальних українців — Гоголя й Мазепу.

Стаття надійшла до редакції 15.11.12

³³ Літературна Україна, 2013. — № 2.